

Szymon Makuch

PRL nie taki szary, jak go malują

W trzydziestą piątą rocznicę symbolicznej daty rozpoczęcia przemian ustrojowych w Polsce i upadku komunizmu można całkiem śmiało powiedzieć, że postępuje proces swoistej rehabilitacji wielu aspektów życia i kultury doby PRL-u, szczególnie w sferze estetycznej. Przez wiele lat bowiem, częściowo słusznie, epoka realnego socjalizmu w naszych dziejach była przedstawiana jako zdominowana przez szarość, ciągłe ograniczenia zarówno materialne, jak i intelektualne, a także nieustającą kontrolę skutkującą znaczną redukcją wolności w różnych sferach.

Aktualne spojrzenie na dorobek Polski Ludowej wydaje się dużo bardziej życzliwe. Wystarczy przypomnieć, jak zmienia się narracja o szarych i brzydkich blokowiskach z wielkiej płyty, które dziś, w zestawieniu z tzw. patodeweloperką, są przedstawiane jako przemyślane i dobrze zorganizowane przestrzenie życia, a nie obozy mieszkaniowe. Analogiczne obserwacje można poczynić w narracji na temat produkcji wydawniczej tego okresu. Choć rządziła cenzura, papier miał

niską jakość, a decyzje o druku konkretnych tytułów bywały niezwykle upolitycznione, to jednak książki były opracowywane przez wielu rzetelnych redaktorów oraz opatrywane grafikami przez utalentowanych ilustratorów, których praca była trudniejsza niż współcześnie.

W ostatnich latach czytelnicy w Polsce mają okazję zapoznać się z coraz większą liczbą źródeł dotyczących historii kultury i sztuki PRL-u. Nie brak wśród nich dzieł popularyzatorskich, pokazujących, że okres Polski Ludowej nie był wcale szary¹, przybliżających dzieje ilustracji książkowej² bądź artystów odpowiedzialnych za stronę wizualną setek ówczesnych pozycji wydawniczych³. W ten nurt wpisuje się wydane w 2023 roku przez katowicką Akademię Sztuk Pięknych oraz wydawnictwo Karakter opracowanie *Wytwórcy książek. Historia społeczności wydawniczej w czasach PRL-u* pod redakcją Jacka Mrowczyka, znanego już z kilku pozycji dotyczących grafiki w czasach Polski Ludowej⁴.

Książka składa się z siedemnastu rozdziałów poświęconych historii poszczególnych wydawnictw działających w PRL-u, a także siedmiu rozmów redaktora publikacji z wybranymi grafikami i graficzkami związanymi z ówczesnym rynkiem wydawniczym. Opatrzona jest setkami ilustracji, w dużej mierze okładkami książek, ale nie tylko. O kunszcie estetycznym publikacji świadczy z pewnością zdobycie nagrody edytorskiej Pióro Fredry w 2023 roku za najatrakcyjniejsze pod względem graficznym i artystycznym wydanie książki.

Wytwórcy książek to publikacja, która pozwala na kilka perspektyw odbioru. Obszerny rozmiar i spora waga przykuwa wzrok, sugerując jednocześnie albumowy, a nie *stricte* naukowy charakter. I tak też może być odbierana przez wielu czytelników – jako sentymentalny katalog publikacji okresu PRL-u. Dlaczego sentymentalny? Urodzonym nawet pod koniec lat osiemdziesiątych recenzowana pozycja z pewnością dostarcza bowiem wspomnień z okresu dzieciństwa czy młodości, gdy czytali książki, których okładki i ilustracje zawarto w omawianej pracy. Trudno było, wychowując się w okresie PRL-u lub w latach dziewięćdziesiątych, nie mieć styczności z przywołanymi podręcznikami, lekturami szkolnymi czy popularnymi seriami rozrywkowymi jak „500 zagadek...” Konstrukcja *Wytwórców książek* niejako mobilizuje tak do wielokrotnej lektury – nie tylko jako pracy historycznej, ale i albumu. Cieszy przy okazji to, że autorzy i wydawcy nie poddali się obserwowanemu czasem w wydawnictwach naukowych „terrorowi” prawa autorskiego, który prowadzi do redukcji materiału graficznego przez nazbyt niewolnicze interpretowanie dozwolonego użytku i zniechęcanie autorów do zamieszczania w swoich opracowaniach reprodukcji

mających często ogromne znaczenie dla ogólnej recepcji prac naukowych czy popularnonaukowych.

Druga perspektywa odbioru nakazuje spojrzeć na tę pracę jak na opracowanie historyczne. Ze względu na obszerny materiał ilustracyjny dominujący nad tekstem ma ona charakter zdecydowanie popularnonaukowy, co absolutnie nie jest wadą, gdyż w zestawieniu z wywiadami teksty naukowe mogłyby zaburzyć narrację publikacji. Jak wskazano w przedmowie, autorami są „eksperci i bibliofile, znający historię książki i księgarstwa w Polsce”, a nie wyłącznie akademicy związani z uczelniami wyższymi. Prosiłoby się o notki biograficzne współautorów monografii, nie po to oczywiście, by weryfikować ich kompetencje jako historyków, ale dla odbiorców, którzy mogliby dzięki temu dowiedzieć się więcej o ich dorobku i zainteresowaniach (oraz innych pracach), ewentualnie skontaktować w celu współpracy kulturalnej czy badawczej.

Z punktu widzenia historii wydawnictw niektóre rozdziały raczej uzupełniają istniejące opracowania, niż rozwijają stan badań, gdyż w XXI wieku monografie doczekały się choćby PWN⁵, Nasza Księgarnia⁶ bądź Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch”⁷, a we wcześniejszych latach w licznych pracach (przytaczanych wielokrotnie w przypisach do poszczególnych rozdziałów) badano dzieje polskiego rynku książki. Syntetyczność części składowych opracowania jest w pełni uzasadniona charakterem książki, której zamierzenia wyraźnie podkreślono w przedmowie. Może zastanawiać, czy aby na pewno, jak sugeruje tytuł, jest to praca o „historii społeczności wydawniczej”. Redaktor zaznacza, że chodziło mu o napisanie historii inaczej niż w większości opracowań, „traktując projektantki i projektantów książek na równi z redaktorami” (s. 6). Nie do końca więc przekonuje to, czy rzeczywiście przedstawiono tu dzieje całej „społeczności wydawniczej”, acz to raczej kwestia dyskusji o brzmieniu podtytułu niż jakości książki, zwłaszcza że w treści nie brak również wątków dotyczących zarządzania wydawnictwami, ich ekonomii lub walki o byt w okresie przemian ustrojowych.

Pewne pytania i wątpliwości może wzbudzać selekcja oficyn, które zostały przedstawione w poszczególnych rozdziałach. Jak wskazuje redaktor w przedmowie, wybrano wydawnictwa „największe i najważniejsze, jego zdaniem” (s. 7). Z jednej strony z naukowego punktu widzenia tego rodzaju argumentacja mogłaby być uznana za zbyt uproszczoną. Z drugiej trudno znaleźć obiektywne kryteria wyboru w kontekście pracy poświęconej estetyce i społeczności wydawniczej. Jak przecież wiadomo, nakłady w dobie PRL-u nie były zależne wyłącznie od wydawców bądź czytelników, podobnie jak liczba wydawanych pozycji, a ewentualny wpływ

społeczny lub znaczenie dla odbiorców są również trudne do zmierzenia.

Trzecią wreszcie perspektywą odbioru omawianej książki są mikrohistorie, których dostarczają wywiady z grafikami. Pozwalają one na zapoznanie się z historią grafiki książkowej oraz dziejami wydawnictw w kontekście jednostek. Te anegdotyczne często źródła bardzo dobrze uzupełniają ogólną narrację, pokazując zabawne nierzadko sytuacje. Jak wcześniej wspomniano, w ostatnich latach coraz więcej publikuje się biografii czy też zbiorów wywiadów z ilustratorami i innymi osobami związanymi z rynkiem książki, które lepiej i ciekawiej pomagają czytelnikom pojąć, jak w praktyce wyglądała praca nad kultowymi pozycjami wydawniczymi. Można żałować, że w *Wy-twórcach książek* zawarto jedynie siedem wywiadów, ale i one mają swoją wartość i stanowią przyjemne przerywniki między ściśle historycznymi fragmentami. Z pewnością ciekawym pomysłem wydawniczym byłaby obszerniejsza publikacja z wywiadami z przedstawicielami rynku wydawniczego różnych okresów PRL-u, gdyż w wielu wypadkach anegdotyczne opowieści mogłyby uzupełniać faktograficzną wiedzę i opracowania naukowe.

Należy pochwalić wysiłek autorów poszczególnych rozdziałów, którzy nie traktowali swojej pracy wyłącznie jako zadania encyklopedycznego, wymagającego przywołania dat, nazwisk, faktów i suchych liczb, ale sięgali też po ciekawostki, które zapewne nie były znane wielu odbiorcom. Stąd w pracy znajdziemy informację, że od 1965 roku UNESCO wskazywało Polskę jako kraj wzorcowy w kreowaniu sztuki przeznaczonej dla dzieci, zwłaszcza ilustracji książkowej, a od 1967 roku książki Naszej Księgarni prezentowano jako modelowe w krajach członkowskich ONZ (s. 62)⁸. W innym miejscu dowiadujemy się, że jednym z największych hitów wydawniczych kojarzonego raczej z poważniejszą literaturą Państwowego Instytutu Wydawniczego była publikacja oparta na kultowej telenoweli *Niewolnica Isaura* (1985), a sprzedana w łącznym nakładzie 600 tysięcy egzemplarzy (s. 140).

Czy *Wy-twórcy książek* dają pełny i wyczerpujący obraz rynku wydawniczego Polski Ludowej? Z pewnością nie, ale też nie taki jest cel tej książki. Tym bowiem wydaje się pokazanie (już w tytule za pomocą dodającego dwuznaczności łącznika w słowie „wy-twórcy”), że epoka PRL-u to nie okres wyłącznie produkcji odpowiedniej politycznie, ujednoliconej, „szarej literatury”, ale czas wielu eksperymentów, ciekawych zabiegów, pracy utalentowanych i kreatywnych ludzi, którzy walczyli z trudnościami zaserwowanymi przez system. Doskonale ilustruje to pomysłowy projekt okładki – tło stylizowane na papier z odzysku, klasyczna typografia i czarno-białe

logotypy wydawnictw na niej zamieszczone nawiązują do stereotypowej szarzyzny omawianego okresu, by po otwarciu książki przenieść czytelnika w niezwykle kolorowy świat ilustracji całkowicie zaprzeczający rzekomej monotonii.

Na płaszczyźnie edytorskiej zwracają uwagę drobne błędy w zapisie tytułów w niektórych przypisach bibliograficznych, co najwidoczniej umknęło na etapie redakcji. Nie odbierają one jednak walorów merytorycznych i estetycznych omawianej publikacji.

Opracowania takie jak *Wy-twórcy książek* są niewątpliwie cenne i potrzebne, by zwracać uwagę, że mimo wielu trudności i negatywnej oceny powojennej sytuacji politycznej w Polsce niewskazane, a nawet niesprawiedliwe byłoby negowanie wszystkich aspektów tej epoki, zwłaszcza w perspektywie kultury. Warto byłoby wykorzystać recenzowaną publikację w celach dydaktycznych jako swoiste kompendium wiedzy o historii i estetyce na rynku wydawniczym Polski Ludowej. Miejmy również nadzieję, że redaktorowi uda się zrealizować zaznaczony w przedmowie plan przygotowania następnej rozprawy poświęconej innym wydawnictwom, które tu zostały pominięte. Z pewnością byłoby to cenne uzupełnienie tej publikacji.

Wy-twórcy książek. Historia społeczności wydawniczej w czasach PRL-u, red. J. Mrowczyk, Karakter, ASP Katowice, Kraków–Katowice 2023

¹ E. Jałochowska, *Kolory PRL. Plakat – komiks – film animowany*, Warszawa 2021.

² A. Boguszewska, *Ilustracja i ilustratorzy lektur dla uczniów w młodszych wiekach szkolnym w Polsce w latach 1944–1989*, Lublin 2013; J. Górski, *Dosłownie. Literackie i typograficzne okładki polskich książek 1944–2019*, red. E. Pałasz i A. Dziewulska, wyd. 2, Kraków 2020; A. Tomaszewski, *Sześćdziesiąt konkursów „Najpiękniejsza książka roku”*, Warszawa 2021; P. Kulak, *Nic porozumienia. Ilustracje w książkach serii Biblioteka „Jednoróżca”*, red. J. Górski, Gdańsk–Warszawa 2022.

³ Zob. np. Andrzej Krajewski, *Moje okładki*, red. T. Klepacz, tłum. M. Wierzińska, Warszawa–Kraków 2014; *Piękni XX-wieczni. Polscy projektanci graficy*, red. J. Mrowczyk, Kraków 2017; S. Frąckiewicz, *Ten łokieć źle się zgina. Rozmowy o ilustracji*, Wołowiec 2017; *Ballada o dziewczynie. Z Ewą Fryszak rozmawia Janusz Górski*, Kraków 2019; B. Gawryluk, *Ilustratorzy, ilustratorzy. Motylki z okładki i smoki bez wąsów*, książkę zaprojektowała A. Pol, Warszawa 2019; D. Rekosz, *Bohdan Butenko. Pinxit i cała reszta*, Pelplin 2023.

⁴ J. Mrowczyk, M. Warda, *PGR. Projektowanie graficzne w Polsce*, Kraków 2010; *Widzieć, wiedzieć. Wybór najważniejszych tekstów o dizajnie*, red. P. Dębowski i J. Mrowczyk, Kraków 2011; *Piękni XX-wieczni*; Z. Kolesár, J. Mrowczyk, *Historia projektowania graficznego*, tłum. J. Goszczyńska, Kraków 2018.

⁵ D. Degen, *Miodowe miesiące... Początki Państwowego Wydawnictwa Naukowego (1951–1956)*, Toruń–Łysomice 2004.

⁶ B. Gawryluk, K. Lajborek, M. Korobkiewicz, *Znamy się od dziecka. Sto lat wydawnictwa Nasza Księgarnia*, Warszawa 2001.

⁷ M. Polaczek-Bigaj, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch”. Studium powstawania, działalności i likwidacji*, Kraków 2016; eadem, *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch”*, t. 2: *Studium wybranych problemów*, Kraków 2017; *Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa-Książka-Ruch”*, t. 3: *Wybór tekstów źródłowych*, wstęp i oprac. M. Polaczek-Bigaj, Kraków 2018.

⁸ Cyt. za: A. Wincencjusz-Patyna, *U źródeł światowych sukcesów Polskiej Szkoły Ilustracji*, „Quart” 2009, nr 1 (11), s. 9.